

Eurooppalaisten juurilla

Christian Carpelan

T I E T E E S Ä
T A P A T U U
N
68

Kalevi Wiik: Eurooppalaisten juuret. Atena, Jyväskylä 2002. Sid. 503 s.

Syksyllä 2002 julkaistu Kalevi Wiikin kirja *Eurooppalaisten juuret* on etnohistoriallinen kokonaisuus. Laaja-alaisuudessaan se lienee tähän mennessä ainoa lajiaan. Lyhyen johdannon lisäksi kirjassa on kolme osaa. 'Yleisiä ajatuksia juurten etsimisestä' (I, 31 s.) on katsaus etnohistoriallisen tutkimuksen teoriaan ja metodiin; tekijän konsepti perustuu "poikkitieteellisyteen", jossa etenkin kielitieteen, arkeologian ja genetiikan tuloksia rinnastaen ja yhteen sovittaen luodaan "kansojen" polveutumishistoriasta ylemmän tason kokonaiskuva. 'Eurooppalaisten tärkeimmät vaiheet' (II, 66 s.) on käytännössä arkeologiseen tietoon pohjautuva tiivis katsaus Euroopan esihistoriaan, johon on sovitettu kielitieteen ja genetiikan tuloksia. 'Euroopan yksittäiset väestöt ja kielet' (III, 343 s.) vastaa sisällöltään edellistä, mutta nyt tarkastelu on "kansa- ja kielikohtainen", ja käsittely siksi paljon yksityiskohtaisempi. Lopussa on karttojen (203 kpl), kuvien (44 kpl) ja taulukoiden (16 kpl) luettelo, termejä ja käsitteitä (465 sanaselitystä) sekä lähdeluettelo (361 nimekettä).

Vaikka varsinainen tekstiosa käsittää 440 sivua, kirjaa on luonnehdittava tiivistelmäksi, joka pohjautuu laaja-alaiseen lähdekirjallisu-

teen. Sisällön yksityiskohtainen tarkastelu ja kommentointi edellyttäisi vastaavan laajuista esitystä. Näissä puitteissa on rajoitettava muutamiiin valikoituihin seikkoihin. Arkeologina kiinnitän huomioni ennen kaikkea kirjaan sisältyvään arkeologiseen elementtiin, mutta koska olen pitkään pohtinut etnohistorian kysymyksiä, kiinnitän hiukan huomiota myös "poikkitieteelliseen" käsittelyyn.

On alkuun todettava, että kirjassa esiintyy paljon painovirheitä ym. toimituksellista huolimattomuutta. Niin tekstissä kuin kartoissa ja kuvissa lähteiden mainitseminen on epätasaista, osin puutteellista, eikä se johtune toimittamisesta.

Teksti rakenteeltaan havainnollista, mutta ...

Johdannossa tekijä esittää eräänlaisena työnsä mottona seuraavan lainauksen: *If nothing else, the presentation of clear hypotheses that can be tested is, we believe, a valuable contribution*, ja sen "vapaan käännöksen": *Hyötyä voi olla myös sellaisten selvien olettamusten esittämisestä, joiden paikkansapitävyys voidaan testata vasta tulevaisuudessa*. Tekijän käännös ei kuitenkaan vastaa englanninkielistä alkutekstiä, jonka suomennan näin: *Ellei muuta, selkeiden testattavien hypoteesien esittäminen on us-*

koaksemme hyödyllinen lisä. Sanatarkka käännös ei ehkä olisi sopinut kirjan luonteeseen.

Johdannossa selostetaan kirjan rakennetta ja käytettyjä havainnollistamistapoja sekä ajanmääritystä. Teksti on rakenteeltaan havainnollista, ja havainnollistamista tukevat lukuisat kuvat ja karttaesitykset. Periaatteessa järjestelmä on toimiva, mutta valitettavasti kartoissa selittävine teksteineen esiintyy lukuisia selviä virheitä (myös käsittämättömyyksiä). Havainnollistaminen näyttää välistä muuttuneen itsetarkoitukseksi, mistä esimerkkinä viittaaan karttoihin 33–37, joiden avulla kuvataan Pohjois-Euroopan postglasiaalista ensiasuttamista. Ne sisältävät kaikki olennaisesti saman tiedon jossakin määrin ristiriitaisesti esitetynä. Ne eivät täydennä toisiaan vaan voivat päinvastoin hämmentää lukijaa. Havainnollistaminen on väline, mutta en voi välttyä vaikutelmalta, että kirjassa väline onkin viesti. Havainnollistavassa sanastossa esiintyy faktavirheiden lisäksi kirjan tekstiin sisältyviä todistamattomia väitteitä ja oletuksia. Sellaisen sanaston laatiminen osoittaa arvostelukyvyn puutetta.

Mitä ajanmääritykseen tulee, tekijä ilmaisee ilmiöitten ja tapausten ajankohdan pääsääntöisesti radiohiilivuosina eKr./jKr. Näin siksi, että suomalaiset lukijat ovat hänen arvelunsa mukaan tottuneet sellaisiin vuosilukuihin, joita on vanhastaan käytetty. Ratkaisu hämmästyttää, kun hän vannoo kansainvälisyyden ja uusimman tiedon nimeen. Joissakin tapauksissa tekijä kuitenkin käyttää kalenterivuosi muunnettua eli kalibroituja vuosilukuja. Tätä epäohdonmukaisuutta ei voi ymmärtää. Asiaa ei auta se, että kirjan lopusta löytyy pikku diagrammi, jonka avulla on mahdollista karkeasti rinnastaa radiohiili- ja kalenterivuosit.

Ajoittaminen ja kronologia ovat keskeisiä seikkoja, kun puhutaan aikajänteiden hallinnasta. Jokaisen arkeologiasta kirjoittavan tulisi tietää, että radiohiili-ikäys on teknistä perusdataa ja ilmaistaan vuosina BP (Before Present eli ennen vuotta 1950 jKr.). Radiohiilivuodet eivät vastaa kalenterivuosia vaan ovat keskenään eripituisia ja etenkin ajanlaskun vaihteen tuolla puolen pitempiä kuin kalenterivuodet. On täysin vanhentunut käytäntö sovittaa radiohiilivuosit eKr./jKr. (= bc/ad) -järjestelmään. Sen sijaan radiohiilivuosit voidaan muuntaa eli kalibroida kalenterivuosi eKr./jKr., jolloin kansainvälisessä merkinnässä on mukana lyhenne cal, esim. calBC/calAD. Vaikka kalibrointi ei ole ongelmaton toimenpide, se mahdollistaa radiohiilimenetelmään perustuvan kronologian rinnastamisen kronologioihin, jotka on laadittu

sellaisilla luonnontieteellisillä menetelmillä, jotka tuottavat suoraan kalenterivuositusta vastaavia ajoituksia, sekä historialliseen kronologiaan (joka Lähi-Idässä ja Egyptissä ulottuu noin 5000 vuoden päähän). Tekijä ei ole ajan tasalla.

Lukijaa aliarvioivaa retoriikkaa

Mielestäni kirjan tekijän retoriikka on monessa kohtaa lukijaa aliarvioivaa, kuten johdatuksessa ”juurtenetsintään”. ”Juurtenetsinnan oppihistoria” on luvalla sanoen tökerö. Siinä kuitenkin tuodaan esiin kielitieteen, arkeologian ja genetiikan näkökulmat ja painotetaan niiden tulosten rinnastamisen ja vertailun tärkeyttä. Muutamia sivuja myöhemmin tekijä esittää poikkitieteellisyden vaatimuksen ja hahmottelee poikkitieteellistä tutkimusalaa nimeltä *lingva-arkeo-genetiikka*.

Puheena olevasta kirjasta viime vuodenvaihteessa *Helsingin Sanomien* palstoilla käydyssä polemikissa eräs keskustelija (7.1.2003) puuttui käsitteisiin monitieteisyys, tieteidenvälisyys ja poikkitieteellisyys, jotka Suomen Akatemia on eriyttänyt. Poikkitieteellisyys merkitsee usean tieteenalan ”yhteistä, aikaisemmasta poikkeavaa teoreettista viitekehystä ja käsitteellistä yhdenmukaisuutta, mikä parhaimmillaan voi johtaa uuden tieteenalan muodostumiseen”. Keskustelija totesi, että jos tekijä teoksellaan ”tähän yltää, hän on päässyt hyvin pitkälle eri tieteenalojen integraatioissa”.

Valitettavasti *Eurooppalaisten juuret* ei ole poikkitieteellinen läpimurto. En näe, että kirjassa olisi esitetty uusi, usean tieteenalan yhteinen teoreettinen viitekehys (eikä edes kehitetty käsitteellistä yhdenmukaisuutta), mikä olisi johtanut uuden tieteenalan, *lingva-arkeo-genetiikan* muodostumiseen. Suurimmaksi osaksi käsitteellisesti etenee monitieteisyyden tasolla yltyen parhaimmillaan tieteidenvälisyyden tasolle. Tämä koskee etnohistorian tutkimusta yleisestikin.

Kappaleessa ”Katsomustavan muutos” tekijä palaa vuosikymmenen takaiseen aikaan pohtien, miten alkeellisesti tutkijat vielä silloin ajattelivat – kirjoittaja itse muiden mukana. Hän kertoo, että etnohistorian tutkijoiden ajattelua hallitsivat silloin ”ainakin seuraavat kolme premissiä: (a) vaelluspremissi, (b) sotaisuuspremissi ja (c) kielipremissi”. Jos kyseiset premissit ehkä ohjailivat kirjan tekijää, niillä ei tule leimata muita yksittäin tai yleisesti roiskauttaen ilman dokumentointia. Viitattu kohta on esimerkki tekijän mielikuvia muokkaavasta retoriikasta.

Kantakielten alun määrittämisen vaikeus

Arkeologisen kulttuurin ja kieliyhteisön rinnastaminen on kirjan keskeisiä teoreettisia ja metodisia ongelmakysymyksiä. Ongelmia ja siihen liittyvää oppihistoriaa ei tekijä varsinaisesti käsittele, vaan hän etenee tarkoitushakuisesti väittämiä esittäen. Eräs kirjan ”juonen” kannalta keskeinen väite on, että jääkauden aikaisen ”Iberian refugin” väestö olisi ollut baskilaista. Sekä arkeologisesti että geneettisesti on aivan selvä, että läntisen ja luoteisen Euroopan (mukaan lukien Skandinavian niemimaa) jääkauden jälkeinen ensiasutus on peräisin tuon ”refugin” piiristä. Väestön nimittäminen baskilaiseksi sisältää kielellisen väitteen. Baskin puhuma-alue sijaitsee tuon alueen puitteissa, mutta siitä ei voi päätellä, että paleoliittisen Iberian refugin väestö olisi puhunut baskia. Baskin varhaisesta historiasta ei tiedetä paljoakaan. Varmasti baski on kehittynyt jostakin kaukaisesta kantakielestä, mutta alueen paleoliittista väestöä enempää kuin sen puhumaa kieltä ei voi suoraan kategorisoida baskilaiseksi.

Toinen kirjan ”juonen” kannalta keskeinen väite on, että jääkauden aikaisen ”Ukrainan refugin” väestö olisi ollut kieleltään uralilaista. Ei tälläkään väitteellä voi olla asiallisia perusteita, eikä se saa vahvistusta tekijän omista lähtökohdista, joiden mukaan tuon ajan kieliä koskevat väitteet ”ovat lähempänä oletuksia”. Suomeksi sanottuna: niistä ei voi tietää mitään.

Jos arkeologina kehittelen etnohistoriallista kokonaisnäkemyistä, en katso olevani sivuuttaa kielitieteen keskeisiä tuloksia, joihin on päästy tiedeyhteisön monipuolisen keskustelun ja kritiikin kautta. Eräs tulos on se, että indoeurooppalaisen kantakielen varsinainen jakautuminen on alkanut 4. vuosituhannen puoliväliin mennessä eKr. (arkeologiseen aineistoon rinnastuva vau-nusanasto vielä yhteinen).

Kysymyksen, milloin se ja muut kanta-kielet saivat alkunsa, ei kyetä vastaamaan, mutta tässäkin kohden voi viitata arkeologiaan. Jääkauden päättyminen merkisi huomattavaa ympäristömuutosta, johon ihmisyhteisöjen oli sopeuduttava. Tuloksena kulttuurikuva muuttui paleoliittisesta mesoliittiseksi ja yhteisöjä siirtyi uusille alueille. Kyseessä oli laaja-alainen ”systems collapse”, jonkalainen kirjan tekijän mukaan voi vaikuttaa kielelliseen tilanteeseen. Tekijä ei näytä ymmärtäneen tämän käännekohtan taloudellissosiaalista merkitystä eikä niin ollen käy pohtimaan sopeutumisprosessin

vaikutusta tunnettujen kantakielten syntyyn. Nähdäkseni tässä on raja, josta kehitys kohti rekonstruoituja kantakieliä ja niiden kautta Euroopan nykykieliin alkaa. Tietysti jääkauden aikana on puhuttu jonkinlaisia esimuotoja, mutta niitä ei liene mahdollista tavoittaa kontrolloitavien lingvistisin menetelmin.

Valikoidut viitteet

Kirjoittaja johdattaa ”uralilaiset” Ukrainan ”refugista” käsin Britannia Venäjälle ulottuvalle pohjoiselle vyöhykkeelle. Kirjasta en kuitenkaan löydä eikä tiedossani muutoinkaan ole perusteluja Britannian ja Skandinavian suunnalle. Arkeologisesta aineistosta ei voi saada tukea oletukselle uralilaisperäisen substraatin olemassaolosta Keski- ja Länsi-Euroopan kielissä ja/tai alueen paikannimistössä. Käsittääkseni vakavasti otettavat lingvistit eivät ole sellaista substraattia havainneetkaan.

Sen sijaan Etelä-Venäjältä pohjoiseen suuntautunut myöhäispaleoliittinen liike on selvä; olisi vain pitänyt korostaa, että se pysähtyi Volgan yläjuoksun tasalle. Selvä on myös, että lännen suunnasta, kolmesta eri kulttuurista (Bromme, Ahrensburg, Svidry), soluttautui yhteisöjä tuon vyöhykkeen länsiosaan (ei Uralille saakka). Näin muodostui vyöhykkeen väestöpohja, joka sitten koki mesoliittisen sopeutumisen. Tuloksena syntyi kolme kulttuuria (Butovo, Ienevo, Resseta). Yhteisöjen siirtymässä mainitulta rajalta kohti pohjoista syntyi pian pari muuta kulttuuria (Kunda, Veret’e). Tämä on käytävä läpi, jos millään uskotavuudella haluaa pohdiskella kielikysymystä. Tekijällä olisi ollut tilaisuus lähteä mallista, jonka mukaan alueella todennäköisesti puhuttiin eri kieliä, ja soveltaa siihen *lingua franca* -teoriaansa ajatellen kieltä, josta kehittyi rekonstruktiona tunnettu uralilainen (suomalais-ugrilainen) kantakieli. Mutta mikä väestönosa sitä puhui?

Kysymystä on käsitelty artikkeleissa, joihin tekijä ei viittaa. Yleensäkin kirja on referenssien suhteen valikoiva, elleivät bibliografian puutteet johdu tekijän tietämättömyydestä. Keski- ja Länsi-Venäjän päättyvä paleolitikum ja alkava mesolitikum tarjoavat arkeologisesti paljon mielenkiintoisemman ja moniulotteisemman tutkimuskohteen kuin mitä *Eurooppalaisten juuret* -kirjasta voisi päätellä. Sama koskee Venäjän arkeologiaa laajemminkin; sitä käsitellään yleisellä tasolla kirjan osassa II ja yksityiskohtaisemmin osassa III. Tämän tosin ymmärtää, onhan kyse valtavan tietoaikaisen tiivistelmästä.

Venäjän arkeologia on useimmille ”länsimaisille” tutkijoille vieras maailma jo siitäkin syystä, että pääosa kirjallisuudesta on julkaistu venäjäksi ja suuri osa siitä on vaikeasti saatavissa. ”Länsimaiden” arkeologia on tässä suhteessa aivan toisessa asemassa, ja ero heijastuu myös *Eurooppalaisten juuret* -kirjan sivuilta. Kirjan tekijä on nähnyt paljon vaivaa perehtyessään Venäjän arkeologiaan ja kootessaan palikoista rakennelman. Siitä löytyy koko joukko faktavirheitä ja esitystä vaivaa premissistä johtuva kaavamaisuus.

Arkeologien kaksi mallia

Tarkastelen vielä lyhyesti kysymystä indoeurooppalaisen kantakielen puhujien arkeologiasta alkuperästä. Sen suhteen on arkeologian piirissä viime vuosina keskusteltu lähinnä kahdesta vaihtoehtoisesta mallista. Yhden mukaan alkukoti olisi nykyisessä Turkissa, josta maanviljelijäyhteisöt levittäytyivät Balkanille ja Keski-Eurooppaan. Tästä olisi indoeurooppalaisuuden voittokulku jatkunut pääasiassa kulttuuri- ja kielidiiffusiona. Toisen mallin mukaan alkukoti olisi sijainnut Mustanmeren ja Volgan aroilla, josta paimentolaisyhteisöt olisivat levittäytyneet itään ja länteen aikaansaaden myös kulttuuri- ja kielidiiffusiot.

Tekijä valitsee edellisen mallin ja lähes vaikeene toisesta. Tämä on esimerkki siitä, että kirja ei ole keskusteleva. Tekstin perusteella ei voi erottaa, milloin kyse on yleisesti hyväksytyistä näkemyksistä, milloin mahdollisuudesta usean joukossa, milloin kirjoittajan henkilökohtaisesta oletuksesta. Hän korostaa siis maanviljelyn merkitystä yhteisön ravintovarannon ja samalla sosiaalisen ylivertaisuuden perustana. Maanviljely olisi siis ollut indoeurooppalaisuuden menestystekijä. Todellisuudessa tämä teoria on monin perustein osoitettu vaikeaksi puolustaa verrattuna aroilta lähteneeseen vaikutusalaan.

Indoeurooppalaisuuden laajentumisessa on siis ollut kyse joko länsi-itä tai itä-länsi-suuntaisesta liikkeestä, jonka on täytyntä käydä eräänlaisen kynnyksen yli. Kriittinen arkeologi

kohtaa vaikeuksia yrittäessään seurata katkeamatonta liikettä yli tuon kynnyksen, joka sijoittuu läntiseen Ukrainaan. Vaikuttaa siltä, ettei tekijä ole lainkaan tiedostanut tätä ongelmaa, jota kuitenkin olisi kirjassa pitänyt syvällisesti pohtia. Ongelmaan liittyy myös kysymys siitä, miten paimentolaisyhteisöt olisivat omaksuneet kielen maanviljelijöiltä.

Eurooppalaisten juuret on varsin ristiriitainen teos. Se on ensinnäkin mielipidekirja, joka on suunnattu ”suomalaisia traditionalisteja” vastaan, siis niitä vastaan, jotka eivät ole kaikessa samaa mieltä kuin tekijä. Kirja on myös kunnianhimon ja ahkeruuden työnäyte. Tämä yhdistelmä on ollut tuhoisa, sillä se on johtanut tekijän yliarvioimaan kapasiteettinsa. Hän ei ole kyennyt luomaan teoreettista kehystä, johon laaja ja samalla hajanainen tietopohja sijoittuisi eikä kokonaisvaltaista metodia, jolla sitä käsittelee. Faktavirheitä on liikaa ja niitä on generoinut asiakokonaisuuden laajuuden lisäksi tarkoituksellinen asenne.

On selvä ettei tämä ole poikkitieteellinen läpimurtotyö. Kuitenkin kirja on periaatteessa sisällöltään ja rakenteeltaan ”järkevä”. Hyvin tehtynä se olisi hyödyllinen käsikirja. Tällaisena, virheineen ja asenteellisine kannanottoineen se ei sitä ole. Koska kirjaa markkinoidaan populaarina tietoteoksena, se kuitenkin saa laajoissa piireissä *de facto* käsikirjan statuksen. Näin vain käy.

PS. *Eurooppalaisten juuret* -teoksen sekä tämän kirjoituksen lukijoille suosittelen tutustumista seuraaviin teoksiin vaikka koskevatkin yksin indoeurooppalaista alaa: Mallory, J. P., 1989: *In search of the Indo-Europeans. Archaeology, Language and Religion*. London: Thames and Hudson sekä Mallory, J. P., & Adams, D. Q., (eds.) 1997: *Encyclopedia of Indo-European Culture*. London: Fitzroy Dearborn Publishers.

Edellinen on Wiikin kirjan lähdeluettelossa, jälkimmäinen ei. Kenen tahansa, joka vastaisuudessa suunnittelee käsikirjaa eurooppalaisten juurista, on syytä ottaa mallia näistä teoksista.

Kirjoittaja on FL, arkeologi, vapaa tutkija.